

Технологія уроку літератури рідного краю

Урок-спілкування за оповіданням С. Черкасенка «Соловейко»

Василь Шуляр,

кандидат педагогічних наук, м. Миколаїв

Світлана Островна,

вчитель української мови і літератури

м. Баштанка Миколаївської обл.

Автори окреслили проблеми підготовки уроків літератури рідного краю та позакласного читання, запропоновано модель проведення уроку-спілкування за оповіданням С. Черкасенка.

Ключові слова: технологія уроку, урок літератури рідного краю, урок-спілкування, урок позакласного читання, С. Черкасенко.

Проблеми сучасного уроку (заняття) літератури взагалі, позакласного читання та літературного краєзнавства зокрема як ніколи набрали своєї актуальності. Виявом цього є численні статті, публікації та дискусії з проблем літературної освіти в XXI столітті. Тільки за останній час маємо декілька Концепцій літературної освіти (Н. Волошина і група науковців Інституту педагогіки НАПН України, м. Київ; О. Ніколенко (м. Полтава) та колектив учених: Л. Мірошниченко, М. Сулима, К. Таранік-Ткачук (м. Київ), Л. Кавун (м. Черкаси); Г. Клочек (м. Кіровоград); В. Шуляр (м. Миколаїв). У кожній із публікацій тією чи іншою мірою акцентується увага на методиці та технології уроку/заняття. Одні провакують відмовитися від класно-урочної системи, інші є прихильниками повної технологізації літературної освіти в загальноосвітніх навчальних закладах.

Нові чинні програми порушили традицію попередників стосовно уроків позакласного читання й літератури рідного краю. Про причини можемо лише здогадуватися. Очевидним є те, що в системі літературної освіти позакласне читання й літературне краєзнавство не знайшли посутнього місця. Хаотичне зменшення годин не на користь формування інтелігентного та компетентного читача як патріота свого краю. Спробуємо віднайти ті методико-технологічні дотики, які сприяли б основному: викликати бажання сучасного школяра читати, а вчителя-словесника, зрозумівши реалії сьогоднішнього дня, адекватно вибудувувати літературні заняття відповідно до викликів часу на прикладі творів позакласного читання та літературного краєзнавства. Зіставлення двох варіантів програм, за якими працюватимуть учителі літератури, засвідчують заявлене вище.

Таблиця

**Розподіл годин «Українська література»:
5–9 класи – позакласне читання
та література рідного краю**

Вид, напрям діяльності/ клас, кількість годин/ програми 2005 і 2012 років/ авторський варіант	5 кл.			6 кл.			7 кл.			8 кл.			9 кл.		
	2005	2012	автор.	2005	2012	автор.	2005	2012	автор.	2005	2012	автор.	2005	2012	автор.
1. Література рідного краю	2	4	4	2	4	4	2	4	4	2	4	4	2	2	4
2. Позакласне читання	4	4	4	4	4	4	2	4	4	2	4	-	2	4	

Окреслюючи актуальні аспекти методики і технології уроків/занять позакласного читання та літератури рідного краю в навчальних закладах різного типу, маємо проаналізувати напрацьоване в методиці навчання української літератури, виокремити актуальні моменти для їх реалізації в загальноосвітніх навчальних закладах, запропонувати модель уроку з літератури рідного краю.

Проблема уроків позакласного читання, літератури рідного краю не є новою. У методиці української літератури вона знайшла своє втілення в працях М. Гордої, Н. Волошиної, Л. Неживої, В. Оліфіренка, Є. Пасічника, В. Романька, Г. Токмань. Учителями-словесниками матеріалізовано в конкретні практико-орієнтовані моделі: інтегровані уроки з української мови та літератури рідного краю (М. Ісаевич); проблема організації дослідницької роботи старшокласників на уроках літератури рідного краю (О. Міхно); формування творчого мислення учнів засобами літературного краєзнавства (С. Горбатюк); краєзнавчий аспект у системі позакласної роботи навчального закладу (П. Оліфер); організація системного навчання з 5-го по 11-й клас на уроках літератури рідного краю (В. Кочегарова); підготовка та використання дидактичного матеріалу краєзнавчої тематики (О. Зайченко); проект оформлення кабінету літератури рідного краю (Л. Фурсова); кабінет літературного краєзнавства (В. Дідківський); організація вивчення літературного краєзнавства на уроках зарубіжної літератури (І. Волинець); метод проекту за матеріалами газетних матеріалів у системі літературного краєзнавства (В. Нищета); методика створення та використання робочих зошитів на уроках літератури рідного краю (Н. Яценко); мета уроків літератури рідного краю (Л. Лісова).

Позакласне читання та шкільне літературне краєзнавство багатогранне, і посутнє місце в ньому займають уроки позакласного читання й літератури рідного краю. Вони мають певні особливості.

По-перше, планувати їх треба з урахуванням специфіки літератури як виду мистецтва; *по-друге*, добір літературних творів і мистецького матеріалу здійснювати з урахуванням художньо-естетичної вартісності; *по-третє*, уміло поєднувати вивчення літератури з образотворчим мистецтвом, музикою, архітектурою, історією, релігією, філософією тощо; *по-четверте*, забезпечувати формування естетичних смаків, переконань, ідеалів школярів з урахуванням людино/народо/україно/знавчих аспектів; *по-п'яте*, ураховуючи важливість виховання творчого читача, виробляти особистісне ставлення до художньої літератури з позакласного/самостійного

читання та рідного краю, щоб допомогти учневі-Читачу-Людині самовиразитися й самоствердитися, розуміючи, що митці не тільки відображають своє сприйняття й розуміння світу, але й передають енергію бачення життя в його добрі і злі, красі й потворності, – тим самим допомагають творити своє Я у єдності долі з природою, людством, нацією, рідним краєм.

Тож комплексна мета цих уроків включає: поглиблення читацької компетентності та літературного кругозору, формування здатності та потреби до самостійного відбору і читання самостійно обраних чи рекомендованих творів, осягнення глибинної сутності спадщини митців рідного краю, космосу духу земляків, реалій дійсності, сприйняття й поцінування багатимірного набуtku майстрів слова, плекання почуття гордості за творчих людей, славних краян, поєднуючи емоційно-естетичне з поняттєвим, образне мислення – з логічним.

Основними методами навчання та формами організації навчально-пізнавальної діяльності на заняттях із позакласного читання та літератури рідного краю для 5–8 класів є: бесіда; бесіда за змістом книжки, твору; бесіда з елементами лекції; бесіда з елементами диспуту; розповідь; художня розповідь; заочна подорож; конкурс знавців творів із позакласного читання та літератури рідного краю; інсценізація тощо; у 9–11 класах: лекція; оглядова лекція тематичного характеру; семінар за творчістю поета (письменника); диспут; конференція; зустріч із поетом (прозаїком); екскурсія (або заочна подорож); обговорення проблеми (за круглим столом) та ін.

Залежно від мети, завдань уроку, особливостей художнього твору та жанрово-стильової манери письменника, обраного методу проведення заняття можна використати різноманітні прийоми роботи, якими є: повідомлення; стислі, докладні та творчі перекази; художня розповідь; виразне читання та інсценізація; голосне зачитування творів і уривків; «оживлення» подій та словесний опис картини; підготовка та обговорення відгуків, анотацій, рецензій; дослідно-пошукова робота в місцевих бібліотеках, музеях, картинних галереях, архівах; виписування образних висловлювань, афоризмів; підготовка виставок літературних, мистецьких і художніх творів, публікацій, репродукцій; запис інтерв'ю автора, його рідних, друзів, знайомих; підготовка словників термінів, понять; виставка учнівських ілюстрацій до твору (творів); сценічні замальовки, фрагменти відеофільмів.

Методичною наукою ще не розроблена типологія уроків літератури рідного краю й частково з позакласного читання. Нам видається, що дані уроки можуть бути представлені як заняття вступні (настановно-мотиваційні, на яких учитель поведе учнів-читачів у мистецький світ вітчизняної літератури чи регіону, з'ясує, що їм відомо, що прочитали, побачили, почули під час канікул самостійно чи за рекомендаційним списком, проведе проміжну рефлексію тощо); урок-спілкування за прочитаним твором (творчістю митця); підсумково-рекомендаційний урок, на якому учні мають представити результативно-творчу роботу (творчий портрет письменника-лауреата (різних премій), письменника-земляка, звуковий альбом: «Твори М. Коцюбинського і спроби їх інсценування», «Пісні мого краю», відео-кліп (сюжет) «Ох, анекдот, анекдот» або «Народні байки з вуст мого дідуся (батька) тощо»; узагальнюється вивчене протягом року; сюди також входить етап осмислення ступеня оволодіння навчальним матеріалом; подається список творів для самостійного читання та відбувається презентація нових видань тощо).

Запропонована типологія уроків має, передовсім, ознаки оглядовості: літературно-мистецькі огляди (вступні уроки), монографічно-оглядові (уроки-спілку-

вання), узагальнювальні (підсумково-рекомендаційні). На це має зважити вчитель, вибудовуючи та наповнюючи змістом заняття. Як приклад, подаємо можливий варіант навчальної моделі уроку літератури рідного краю – уроку-спілкування.

Тема: С. Черкасенко «Соловейко» – оповідання про... для...

Тип уроку: урок літератури рідного краю.

Різновид уроку: урок-спілкування (за літературним твором).

Мета: проаналізувати з учнями зміст твору письменника-земляка, розглянути особливості мови тексту; розвивати навички виразного читання прозових текстів, зв'язного, логічного мовлення школярів, їх гнучке творче мислення; формувати самостійність суджень, уміння критично мислити; сприяти виявленню творчих здібностей учнів; виховувати бажання зрозуміти енергетику слова, бути милосердним у ставленні до тварин, здатність до співпереживання, повагу до права інших на свободу.

Обладнання: текст, портрет автора, ілюстрації до твору, фото солов'я в природі, біологічний довідник, тлумачні словники, аудіозапис солов'їного щебету, порожня клітка.

Зачин уроку

I. Вступне слово-звернення вчителя до учнів-читачів

Методична ремарка: учитель та підготовлений учень-читач виголошують вступне слово на фоні кадрів відеозапису – соловей у природі.

Учень. Травневий ранок. Світанок. Непомітно насувається голубий туман. Та ось туман рожевіє. З першими променями прокидаються пташки. Їх голосами наповнюється старий гай.

Ось затюхкав чарівник – соловейко. Здається, ніби притихлий гай тільки й чекав його першої трелі. Ожив! Стрепенувся... Заговорило кожне деревце. Недарма кажуть, що у пташиному оркестрі соловейко – перша скрипка, найменша, найдзвінкіша, найніжніша. Зовні він скромний і непримітний: маленький, сіренький, з довгим хвостом і великими, трохи сумними очима.

Учитель. Саме соловейко – головний герой оповідання нашого земляка, поета, прозаїка, драматурга, педагога, журналіста Спиридона Черкасенка (показ фото). Доля письменника цікава: Новий Буг, де зростав у селянській родині, закінчив учительську семінарію; педагогічна робота на Донбасі, далі – Київ, Ужгород і, нарешті, Прага, яка стала останнім притулком на землі. Вулиці Нового Бугу в той час були широкими, з поодинокими хатками, вкриті рідким пилом, який обпікав ноги влітку. По закуреній траві дівтора бігала до става. Навкруги рівна далечінь, поодинокі дерева та мовчазні кургани. Зими ж були холодні, сніжні. Вранці по заметах малеча забиралася на дах хати і поринала вниз у пухкий сніг. Дуже любив малий Спиридон і батьків старий яблуневий сад. Там можна було не тільки сховатися, а й заблукати. Мабуть, не раз хлопчик слухав тут чудові трелі соловейка.

Чому саме цей птах став головним героєм оповідання? Як Спиридону Черкасенку вдалося так образно відтворити звичне для нас? Чого навчає цей твір? Нехай заняття стане для вас своєрідним відкриттям, уроком доброти.

Основна частина

II. Орієнтаційно-прогностична лінія літературної освіти

Повідомлення, корпоративне формулювання теми уроку, читацьких завдань

До сьогоднішнього уроку готувався кожен із вас: читав з олівцем, малював, вивчав додаткову літературу, готував прислів'я, виконував творчі завдання, міркував над питаннями, на які ми спробуємо дати відповідь.

Запишіть тему уроку. Зверніть увагу: пропуски слів заплановані і будуть заповнені протягом заняття.

Визначення особистісно важливих цілей діяльності

Перш ніж ми розпочнемо роботу над змістом твору, дозвольте запитати, що ви очікуєте від уроку. Як думаєте, що ми будемо робити на занятті? (Відповіді школярів.)

Я ж хочу, щоб ви пригадали вислів: очі – дзеркало душі. Якщо говорити про письменника, то можна було б, мабуть, додати, що не лише очі, а й художній твір є певним свічадом душі. Отже, я очікую, щоб ви могли:

- уважно працювати з текстом;
- обґрунтовувати власну думку;
- виявляти актуальність прочитаного твору.

Умотивування наступної діяльності вчителем

Звичайно, ми будемо:

- виразно читати й аналізувати зміст оповідання;
- визначати тему й головну думку прочитаного;
- характеризувати образи й коментувати вчинки героїв;
- намагатися зрозуміти енергетику авторського слова.

Позитивна настанова на вирішення літературно-мистецьких завдань

Намагайтеся бути не просто читачами. Уявляйте, що знаходитеся поряд із героями оповідання. Так ви сприймете його емоційніше. Хай кожен із вас покаже своє розуміння твору. Не бійтеся висловлювати свої думки, навіть якщо вони не збігатимуться з іншими.

Нагадую правила нашої роботи на уроці:

1. Ти маєш право висловити власну точку зору.
2. Кожна думка цінна.
3. Коли хтось говорить, слухай уважно.
4. Дотримуйся закону піднятої руки.

Кульмінаційні моменти заняття

III. Проективно-операційна лінія літературної освіти

Підготовка до сприйняття художнього твору. Незвичний початок вивчення твору з використанням предметно-речових деталей

Методична ремарка: учитель показує порожню клітку для птахів, запитує, що і чому відчувають діти, коли бачать клітку, як сприймають цей предмет (замкнений простір, страх, безвихідь, пастка, розпач); розгляд ілюстративного матеріалу до твору; учитель звертає увагу на стенд з ілюстраціями (у тому числі учнівськими) до оповідання і запитує, чому серед малюнків найбільше тих, що зображують клітку з соловейком (птаха у ній страждає, падає непритомний); коментар уривків, у яких описується клітка у творі (гарнесенька, оздоблена візерунками).

Ціннісно зорієнтоване сприйняття

й осмислення тканини художнього твору

Обмін враженнями від попереднього знайомства з текстом. Читання уривків, обговорення, коментування, робота зі «словом» оповідання та словником

— Як С. Черкасенко змалював стан солов'я? Перечитайте і випишіть ключові слова. (Мовчав, занімів, нудьга, нудьгував, безпорадна туга.)

— Як у тлумачному словнику пояснено значення слів «безпорадний», «тужити»?

— Доберіть синоніми до слова «нудьга». (Сум, печаль, туга.)

Методична ремарка: запис синонімів у зошит.

— Що втратив соловейко?(Волю, щастя жити у природних умовах.)

— Люди в неволі плачуть, але птах – не людина. Яким чином соловейко «розказав» вам про свої страждання?

Інсценування поетичного твору у зіставленні з прозовим

Методична ремарка: учитель говорить, що в Гулака-Артемівського є вірш «Дві пташки в клітці», пропонує подивитися інсценізацію цього твору (виступ підготовлених учнів).

Обговорення, з'ясування, вичитування підтекстів оповідання, відбір лексичних конструкцій

— Чи знаєте ви випадки, коли птах після життя на волі зважав до клітки?

— Що ж таке воля? (робота з тлумачним словником).

— Які спільнокореневі слова можна дібрати до цього слова? (Вільний, вільно, неволя, неволити, невільник, Привільне – селище в Баштанському районі на Миколаївщині.)

— Які епітети і порівняння С. Черкасенко вживає до слова воля? (Дивна, чарівна, як казка.) Чому? (Недосяжна, як мрія; фантастична, дорога.)

Лінгвістичний експеримент – реконструювання тексту

— Які епітети до слова «воля» дібрали б ви? (Жадана, омріяна, далека.) Обґрунтуйте вибір письменника.

— Скажіть коротко, про що йдеться в оповіданні «Соловейко»? (Про трагічну історію соловейка.)

Учитель. Я б додала: про свободу і рабство, щастя бути вільним і трагедію поневолення.

Методична ремарка: заповнення першого пропуску в темі уроку.

Обговорення, вичитування, усне малювання, висунення тверджень і висновків

— Коли птах пізнав, що таке воля? (У клітці зі слів наймички, коли вже втратив.)

— Чому саме зі слів наймички? (Жінка теж не вільна.)

— Зачитайте уривки, де описані стан хлопчика і птаха.

— Яке слово повторюється? (Нудьга.)

— Чи можна сказати, що нудьга хлопчика і птаха має однаковий характер?(Птах нудьгував від безпорадності, а хлопчик – від безділля.)

— Чого не міг зрозуміти Івасик? Чому?(Життя в найкращій клітці не замінить свободи.)

— Яким прислів'ям доречно охарактеризувати таку ситуацію? (Нема гіршої долі, як жити без волі.)

— Яким ви уявили Івасика? Чи виросте з нього хороша людина?(Нерозсудливий, егоїст, птах для нього – іграшка, хоча намагався доглядати.)

— Прослухайте уривок від слів: «А соловейко нудьгував...» до «...котру він побачив уперше»; випишіть пестливі слова і поясніть їх роль. (Віконечко, літечко, гніздечко, садочок – колишнє стало особливо дорогим, спогади ранять душу, бо душа рветься на волю.)

— Як сприйняв зиму соловейко? Де зимують ці птахи?

Методична ремарка: виступ підготовленого учня (робота з біологічним довідником).

6. Виразне читання уривка оповідання, добір заголовка, виявлення психологічного стану персонажа, відбір слів для характеристики

— Яким було найбільше бажання птаха? Чи здійснилося воно?

— Прослухайте уривок від слів: «Соловейко побачив сонце...» до кінця твору; доберіть заголовок до цього фрагменту. (Останній політ. На волі. У лабетах смерті.)

Методична ремарка: виразне читання напам'ять підготовленим учнем.

— Що відчував птах? (Різні емоції: страх, здивування, переляк, радість, вагання.)

— Які антоніми відтворюють боротьбу почуттів? (Воля – неволя; тепло, привітно – нудно, сумно; життя – смерть; любо – холодно.)

Учитель. С. Черкасенко майстерно відтворив переживання героя. Кожне слово заворює – таке вагоме. Недарма письменниця Л. Старицька-Черняхівська схвально відгукнулася на творчість нашого земляка: «У Черкасенка немає мертвих слів, в кожному образі – живе почуття; стиль легкий, прозорий..., а прості слова перейняті щирим почуттям, дають читачеві дужий суцільний настрій».

7. «Твір-перевтілення» за самостійно відібраним уривком, сценою, епізодом із оповідання

Дехто з вас до уроку підготував невеликі твори-перевтілення «Я – соловейко». Послухаймо ці роботи і визначмо, чи вдалося вашим однокласникам відчути внутрішні переживання птаха.

(Презентація учнівських робіт.)

— Як склалася б доля соловейка, якби він не вилетів?

— Чому героєм твору є соловейко, а не інший птах?

— Дехто з вас прочитав додатково такі твори: «Птиця» Д. Павличка, «На волю» Б. Грінченка, «Щоглик» П. Грабовського. Чи однаково ставляться герої до птахів?

IV. Рефлексивно-корективна лінія контролю літературної освіти, читацького досвіду учнів Узагальнення почуття, систематизація ціннісних норм

Учитель (повторний показ іншого портрета митця).

С. Черкасенко – один з перших митців, хто показав психологічний стан тварин, які страждають, мовчки спостерігають за людською зневагою до себе, виявляють характер у несподіваних вчинках. Це привертає увагу до їхньої долі, примушує задуматися над причинами жорстокості людей, над необхідністю бути милосердними.

Методична ремарка. Учитель відчиняє дверцята зачиненої клітки.

— Яка головна думка оповідання? (Возвеличення прагнення до волі, бажання бути собою за будь-яких обставин; осуд людської черствості, егоїзму; заклик бути милосердним у ставленні до тварин.)

Визначення теми та основної думки твору

Учитель. Справді, і птах, і звір, і людина прагнуть волі. Народ каже: «Нема гіршої долі, як жити без волі». У рабстві кожен перестає бути особистістю. Одним із ваших випереджальних завдань було таке: дібрати прислів'я і приказки про волю.

Коментування дібраних виразів («Незавершені речення»):

— На мою думку, це прислів'я виражає головну думку твору, тому що...

— Я вважаю, що цей вираз стосується соловейка, бо...

Автори очертили проблеми підготовки уроків літератури рідного краю і внекласного читання, пропонували модель проведення уроку-общення по розповіді С. Черкасенка.

Ключевые слова: технологія уроку, урок літератури рідного краю, урок-общення, урок внекласного читання, С. Черкасенко.

The authors have outlined the problem of literature lessons of native land's training and home-reading, given a model of lesson-communication by the S. Cherkasenko story.

Keywords: lesson technology, literature lesson of native land, lesson-communication, home-reading lesson, S. Cherkasenko.

Самоаналіз і самоусвідомлення міри збагачення власного ментального досвіду

Творче завдання: висловіть одним словом, чим є воля для кожного з вас, заповніть схему-сонечко (учні заповнюють схему: щастя, любов, життя, мрія, радість, відпочинок, дар, мить, пізнання, творчість, насолода тощо); звучить аудіозапис відповідної мелодії.

«Лінія цінностей» (робота в парах).

«Незавершені речення»:

— Цей урок допоміг мені зрозуміти, що...

— Цей твір я порадив би прочитати ... (запис 2 частини пропуску в темі уроку).

Розв'язка уроку

Коментар варіативного особистісно зорієнтованого домашнього завдання

Обов'язкове: назвати ознаки оповідання на прикладі вивченого твору.

Початковий рівень (ПР): переказати один епізод із твору «Соловейко», дібрати до нього заголовок.

Середній рівень (СР): скласти план оповідання.

Достатній рівень (ДР): розповісти про зображену подію від імені Івасика або Соловейка.

Високий рівень (ВР): творче конструювання: змінити в оповіданні певний епізод, пояснити, як це вплине на подальший хід подій.

Слово-акцент учителя літератури

Поки людина має свободу, вона мало думає про неї. Воля подібна до повітря. Людина дихає ним, не думаючи про нього. Ми згадуємо про нього лише тоді, коли його бракує, коли повітря стає важким. Тільки тоді усвідомлюємо з жахом, що без нього не можна жити, що ми забули про нього й не дорожили ним, що починається загибель. Часто так буває і зі свободою – однією з найбільших цінностей. Бажаю, щоб ви ніколи не відчули гіркий смак подібної втрати у своєму житті!

Пробудження інтересу до уроків літератури рідного краю, позакласного читання допоможуть учням-читачам перенестися у світ думок і почуттів митця, дасть позитивні наслідки, якщо будуть витримані як специфічні особливості таких уроків (які вище вже означено), так і методологічні принципи та завдання.

Література

1. Антоненко Н. Спиридон Черкасенко: штрихи до літературно-педагогічного портрету: самоучитель / Н. Антоненко // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 2. – С. 51–52.

2. Бойченко В. П. Літературна творчість Спиридона Черкасенка / В. П. Бойченко // Краєзнавчий альманах. – 2002. – Вип. 2 – С. 12–17.

3. Черкасенко С. Ф. Твори. В 2 т. / С. Ф. Черкасенко; упор. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991.

4. Шуляр В. І. Літературна освіта школярів: сучасний стан і перспективи / В. І. Шуляр // Українська література в загальноосвітній школі. – 2008. – № 12. – С. 10–13.

5. Шуляр В. І. Сучасний урок української літератури: теорія, методика, технологія: монографія / В. І. Шуляр. – Миколаїв: Іліон, 2012. – 876 с.

6. Шуляр В. І. Сучасний урок української літератури: монографія / В. І. Шуляр. – Миколаїв: Іліон, 2014. – 553 с.